

I

Τι σημαίνει καπιταλισμός;

1. Ανάδυση μιας αμφιλεγόμενης έννοιας

Ο όρος «καπιταλισμός» είναι αμφιλεγόμενος. Πολλοί επιστήμονες τον αποφεύγουν. Επειδή προέρχεται από το πεδίο της κριτικής, έχουν την αίσθηση ότι συνδέεται υπέρ το δέον με μια συγκεκριμένη πολεμική· άλλωστε, σε ένα τέτοιο πλαίσιο χρησιμοποιήθηκε επί δεκαετίες. Ο όρος «καπιταλισμός» μπορεί να οριστεί με ποικίλους τρόπους, και συχνά δεν ορίζεται καθόλου. Επειδή συμπεριλαμβάνει πάρα πολλά, οριοθετείται δύσκολα. Μήπως θα ήταν προτιμότερο να τον παρακάμπταμε και να μιλούσαμε, π.χ., για «οικονομία της αγοράς»;

Από την άλλη πλευρά, μια μακρά αλυσίδα σοβαρών επιστημόνων στους τομείς της κοινωνιολογίας και των πολιτισμικών σπουδών έχουν εμπλουτίσει ουσιωδέστατα τη συζήτηση περί καπιταλισμού. Περίπου μία 25ετία μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, που —μεταξύ άλλων— ήταν κι ένας πόλεμος για το θεμελιώδες περιεχόμενο των εννοιών, ο όρος επανήλθε δριμύτερος στον επιστημονικό διάλογο. Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση και η κρίση χρέους που ξεκίνησαν το 2008 αναζωπύρωσαν περαιτέρω το ενδιαφέρον για μια κριτική προσέγγιση του καπιταλισμού.

Οι *New York Times* έκαναν λόγο για νέα άνθηση των σπουδών με θέμα την ιστορία του καπιταλισμού στα αμερικανικά πανεπιστήμια. Και στην Ευρώπη, όμως, ο όρος ξαναέγινε επίκαιρος, για πρώτη φορά ύστερα από πολύ καιρό, αν και τούτο ισχύει μάλλον για τους δημοσιογράφους, τους κοινωνιολόγους και τους ειδικούς στις πολιτισμικές σπουδές, παρά για τους οικονομολόγους.¹ Εφόσον όμως χρησιμοποιείται, οφείλει κανείς να ξέρει την ιστορία του, αλλά και να τον ορίζει με σαφήνεια.

Το ουσιαστικό «καπιταλισμός» καθιερώθηκε στα γαλλικά, τα γερμανικά και τα αγγλικά μόλις στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, και αφού είχαν προηγηθεί κάποιοι διάσπαρτοι πρόδρομοι όροι. Ωστόσο, έννοιες όπως «κεφάλαιο» και «κεφαλαιούχος» είχαν ήδη πολιτογραφηθεί σε αυτές τις γλώσσες. Στα γερμανικά, ο όρος «κεφάλαιο» [Kapital] περνά από τη γλώσσα των εμπορών (όπου απαντάται συχνά το αργότερο από τις αρχές του 16ου αιώνα) στην ορολογία των κοινωνικών και οικονομικών επιστημών, καθώς αυτές αναδύονται τον 17ο και τον 18ο αιώνα. Αρχικά σήμαινε τα χρήματα (επενδυμένα ή δανεισμένα) και αργότερα τα περιουσιακά στοιχεία, δηλαδή χρήματα, χρηματικές αξίες, αξιόγραφα, εμπορεύματα και εγκαταστάσεις παραγωγής, πάντοτε όμως «υπό την οπτική του κέρδους που επρόκειτο να αποφέρουν» (1776) αν δεν καταναλώνονταν ή δεν αποθησαυρίζονταν.

Ήδη από τον 17ο αιώνα η λέξη «καπιταλιστής» αφορούσε τον «πλούσιο κεφαλαιούχο, ο οποίος διαθέτει μετρητά και μεγάλη περιουσία, και μπορεί να ζήσει από τους τόκους και τις προσόδους που εισπράττει». Ως «καπιταλιστές» θα χαρακτηρίζονταν ειδικότερα οι έμποροι, οι τραπεζίτες, οι ραντιέρηδες εισοδηματίες και όσοι εν γένει δανείζουν χρήματα, δηλαδή «εμπορεύονται κεφάλαια ή δρουν ως μεσίτες κεφαλαίων» (1717). Αλλά, εν τω μεταξύ, η λέξη «καπιταλιστής» σήμαινε επίσης εκείνον που κερδίζει

χρήματα «συγκεντρώνοντας το περίσσειμα της εργασίας και των απολαβών του, αφαιρουμένης της αναγκαίας κατανάλωσης, προκειμένου να το διοχετεύσει εκ νέου στην παραγωγή και την εργασία» (1813). Επίσης, από τα τέλη του 18ου αιώνα οι καπιταλιστές ολοένα και συχνότερα χαρακτηρίζονταν, σε αντιδιαστολή —πολύ σύντομα δε και σε αντίθεση— προς τους εργάτες, ως η «τάξη των εκμισθωτών της εργασίας (στο σπίτι, το εργοστάσιο και το εμπόριο)», που δεν ζούσε από έναν μισθό ή κάποια πρόσοδο αλλά από τα κέρδη (1808). Όπως είναι φανερό, ο όρος έλαβε εξαρχής ταξική χροιά, κάτι που εντάθηκε τις επόμενες δεκαετίες με την αύξηση της φτώχειας, τις επαναστατικές εντάσεις του 1848/49 και την επικράτηση, με τη διάδοση των εργοστασίων και της μισθωτής εργασίας, της εκβιομηχάνισης και στην ηπειρωτική Ευρώπη, ενώ μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα οι παρατηρητές αντλούσαν το εποπτικό υλικό τους κυρίως από την πρωτοπόρο, στην καπιταλιστική εκβιομηχάνιση, Αγγλία.²

Με εξαίρεση λιγοστές πρώιμες αναφορές, που όμως δεν αφομοιώθηκαν στη χρήση της γλώσσας, το ουσιαστικό «καπιταλισμός» αντικατόπτριζε, κυρίως στις αρχές, αυτήν ακριβώς την κριτική προς την ταξική κοινωνία, καθώς από τα μέσα του αιώνα καθιερώθηκε ως όρος πρώτα στα γαλλικά, κατόπιν —τη δεκαετία του 1860— στα γερμανικά και λίγο αργότερα στα αγγλικά. Ο σοσιαλιστής Λουί Μπλαν επέκρινε το 1850 τον καπιταλισμό, περιγράφοντάς τον ως «ιδιοποίηση του κεφαλαίου από τους μεν με ταυτόχρονο αποκλεισμό των δε». Ο Πιερ Ζοζέφ Προυντόν καυτηρίασε το 1851 την έγγεια ιδιοκτησία στην παρισινή αγορά κατοικίας ως «οχυρό του καπιταλισμού», αγωνιζόμενος υπέρ της λήψης μέτρων για την αντιμετώπιση της κερδοσκοπίας στον τομέα των μισθωμάτων κατοικίας. Αργότερα, το 1867, ένα αντιπροσωπευτικό της εποχής γαλλικό λεξικό σημείωνε τον όρο

«καπιταλισμός» ως νεολογισμό, τον ερμήνευε ως «εξουσία των κεφαλαίων ή των κεφαλαιούχων» και παρέπεμπε στον Προυντόν. Το 1872 στη Γερμανία ο σοσιαλιστής Βίλχελμ Λήμπκνεχτ κατακεραύνωνε τον «Μολώχ του καπιταλισμού», που σάρωνε τα «πεδία μάχης της βιομηχανίας».³

Στα γερμανικά τουλάχιστον, ο όρος γρήγορα ξεπέρασε την αρχική «πολεμική» του έννοια. Παρότι ο Καρλ Μαρξ χρησιμοποίησε ελάχιστα το ουσιαστικό «καπιταλισμός», εντούτοις τις δεκαετίες του 1850 και του 1860 έγραψε εκτενώς, και αποτελεσματικά, για τον «καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής». Ο οικονομολόγος Γιόχαν Καρλ Ροντμπέρτους, οπαδός των ιδεών του κρατικού σοσιαλισμού, διαπίστωνε το 1869: «Ο καπιταλισμός έχει γίνει πλέον κοινωνικό σύστημα». Το 1870 ο Άλμπερτ Σαίφλε, φιλελεύθερων αντιλήψεων συντηρητικός καθηγητής της Εθνικής Οικονομίας (Nationalökonomie), δημοσίευσε το βιβλίο του με τίτλο *Καπιταλισμός και σοσιαλισμός, με έμφαση στις μορφές των επιχειρήσεων και των περιουσιών*. Πρόκειται για μια διεξοδική μελέτη πάνω στις αντιθέσεις μεταξύ μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου. Στον Σαίφλε μάλιστα παραπέμπει το εγκυκλοπαιδικό λεξικό *Meyers*, αναφερόμενο για πρώτη φορά, το 1876, στον «καπιταλισμό», στο λήμμα «κεφάλαιο». Μόλις το 1896, αυτό το ευρέως διαδεδομένο λεξικό θα συμπεριλάβει λήμμα με χωριστή πραγμάτευση του όρου «καπιταλισμός», αναφέροντας ότι «προσδιορίζει την καπιταλιστική μέθοδο παραγωγής σε αντιδιαστολή προς τη σοσιαλιστική και την κολλεκτιβιστική».

Το 1902 δημοσιεύεται το μείζον έργο του Βέρνερ Ζόμπαρτ *Ο σύγχρονος καπιταλισμός*, που συνέβαλε αποφασιστικά στην καθιέρωση του όρου. Έκτοτε πληθαίνουν τα συγγράμματα κοινωνικών και ιστορικών επιστημών που καταπιάνονται με τη θεωρία, την ιστορία και το παρόν του καπιταλισμού, και τα οποία θα αντιπαρα-

τεθούν σε μεγάλο βαθμό με το έργο του Ζόμπαρτ. Ο τελευταίος, βέβαια, θεωρούσε ότι το έργο του συνέχιζε και ουσιαστικά ολοκλήρωνε το έργο του Μαρξ. Εντούτοις, ο Ζόμπαρτ πήγαινε πολύ πιο πέρα από τον Καρλ Μαρξ, όχι μόνο γιατί τόνιζε τον ρόλο των επιχειρηματιών και των επιχειρήσεων, αλλά και γιατί συνέλαβε την έννοια του «καπιταλιστικού πνεύματος», ενώ η ιστορική του προοπτική εκτεινόταν έως τον ύστερο ιταλικό Μεσαίωνα.⁴ Στα αγγλικά, ο όρος «καπιταλισμός» αρχίζει να εμφανίζεται συστηματικά το αργότερο τη δεκαετία του 1890. Όμως οι φλογερές αντιπαράθεσεις επ' αυτού εντείνονται και εξαπλώνονται στα χρόνια γύρω από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην εγκυκλοπαίδεια *Britannica* εμφανίζεται για πρώτη φορά εν συντομία στην 11η έκδοση (1910-1911), στο λήμμα για το «κεφάλαιο» (Capital). Στη 12η έκδοση του 1922 γίνεται αντικείμενο λεπτομερούς πραγμάτευσης σε χωριστή καταχώριση. Χρησιμοποιείται πλέον για να περιγράψει ένα «σύστημα» στο οποίο τα μέσα παραγωγής ανήκουν σε ιδιώτες, ενώ μάντζερ (διευθύνοντες) και εργάτες απασχολούνται στη γραμμή παραγωγής.⁵

Συνοψίζοντας: η έννοια «καπιταλισμός» προέκυψε από ένα πνεύμα κριτικής και μια συγκριτική θέαση των πραγμάτων. Χρησιμοποιήθηκε ως επί το πλείστον για να περιγράψει σύγχρονα φαινόμενα που θεωρούνταν καινοφανή και μοντέρνα, και τα οποία διαφοροποιούνταν έντονα σε σχέση με το παρελθόν. Χρησιμοποιήθηκε επίσης στην τότε τρέχουσα αντιπαράθεση με τον σοσιαλισμό, αρχικά ως ιδέα και κατόπιν ως κίνημα, στις πρώτες του εκδηλώσεις. Έτσι, η έννοια γεννήθηκε υπό το φως μιας ενίοτε εξιδανικευμένης πρόσληψης του παρελθόντος και των προσδοκιών για μια καλύτερη, σοσιαλιστική εναλλακτική προοπτική στο μέλλον, συνήθως στο πλαίσιο μιας κριτικής του παρόντος. Ταυτόχρονα, όμως, εξυπηρετούσε την επιστημονική ανάλυση. Τούτη η

διπλή λειτουργία της έννοιας την καθιστούσε ύποπτη στα μάτια ορισμένων, αλλά και πιο ελκυστική στα μάτια κάποιων άλλων. Οι δύο λειτουργίες θα μπορούσαν να σταθούν εμπόδιο η μία στην άλλη, αλλά όχι απαραίτητως. Το ίδιο ισχύει και σήμερα.

2. Τρεις κλασικοί: Μαρξ, Βέμπερ, Σουμπέτερ

Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, πολύ μεγάλος αριθμός διανοουμένων, κοινωνικών επιστημόνων και ακαδημαϊκών θεωρούσαν τον καπιταλισμό ως το πλέον καθοριστικό χαρακτηριστικό της εποχής τους. Πολλοί ιστορικοί ήδη χρησιμοποιούσαν τη συγκεκριμένη έννοια για να διερευνήσουν την ιστορία του καπιταλισμού σε προηγούμενους αιώνες, όταν ο όρος ακόμη δεν υπήρχε. Οι γερμανόφωνοι συγγραφείς που συμμετείχαν στην επιστημονική συζήτηση για τον καπιταλισμό ήταν περισσότεροι από τους άγγλους ή τους γάλλους. Αυτοί οι συγγραφείς συνέβαλαν στη μετεξέλιξη της συνδεδεμένης με μια συγκεκριμένη πολεμική έννοια «καπιταλισμός» σε μια σύνθετη —από αναλυτικής πλευράς— έννοια συστημικού χαρακτήρα.⁶ Αμέσως παρακάτω θα μας απασχολήσουν τρεις στοχαστές, των οποίων οι θέσεις διαμόρφωσαν καθοριστικά τη συζήτηση πάνω στην έννοια του «καπιταλισμού»: Καρλ Μαρξ, Μαξ Βέμπερ και Γιόζεφ Α. Σουμπέτερ.

Ο *Καρλ Μαρξ* σπάνια χρησιμοποίησε το ουσιαστικό «καπιταλισμός», και τότε μάλιστα ακροθιγώς. Περιέγραψε όμως τόσο αναλυτικά και emphaticά τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ώστε η δική του ερμηνεία να έχει επηρεάσει τις επόμενες γενιές περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη συμβολή μεμονωμένου προσώπου. Οι κύριοι άξονες της μαρξικής θεώρησης του καπιταλισμού μπορούν να συνοψιστούν στα εξής τέσσερα σημεία:

1. Για τον Μαρξ, θεμελιώδες συστατικό του καπιταλισμού ήταν η ανεπτυγμένη αγορά, που με τη σειρά της προϋπέθετε την κατανομή της εργασίας και τον εκχρηματισμό της οικονομίας. Ο Μαρξ τόνιζε τη σημασία του αμείλικτου ανταγωνισμού που, υπερπηδώντας σύνορα, προωθούσε την τεχνική και οργανωτική πρόοδο, φέρνοντας ταυτόχρονα σε αντιπαράθεση όσους συμμετείχαν στην αγορά. Ανέδειξε τον *καταναγκαστικό χαρακτήρα* των «νόμων» της αγοράς, τους οποίους όφειλαν να τηρούν καπιταλιστές και εργάτες, παραγωγοί και καταναλωτές, πωλητές και αγοραστές, υπό την απειλή της καταστροφής, όποια κι αν ήταν τα ατομικά κίνητρα του καθενός.
2. Ο Μαρξ ανέλυσε διεξοδικά ως χαρακτηριστικό γνώρισμα του καπιταλισμού την ουσιαστικά απεριόριστη *συσσώρευση* πλούτου, δηλαδή τη δημιουργία και διαρκή αύξηση του κεφαλαίου εν είδει αυτοσκοπού, αρχικά ως πρωτογενούς συσσώρευσης μέσω της μεταβίβασης από άλλους τομείς (όχι δίχως απαλλοτρίωση ούτε δίχως βία), και κατόπιν ως επανεπένδυσης κερδών, τα οποία όμως εντέλει προέρχονταν από την αξία που δημιουργούσε η εργασία: το κεφάλαιο ως παγιωμένη εργασία.
3. Ο Μαρξ εντόπισε τον πυρήνα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην τεταμένη σχέση ανάμεσα αφενός στους καπιταλιστές-ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, και τους εξαρτημένους απ' αυτούς επιχειρηματίες και μάνατζερ, και αφετέρου στους δεσμευμένους με συμβάσεις εργασίας —όμως, κατά τα άλλα, ελεύθερους— εργάτες, οι οποίοι απασχολούνται έναντι μισθού ή ημερομισθίου χωρίς να κατέχουν τα μέσα παραγωγής. Οι δύο πλευρές συνδέονταν

μέσω μιας σχέσης ανταλλαγής (εργατικής δύναμης ή παροχής υπηρεσιών έναντι μισθού ή ημερομισθίου, όπου η εργασία ή η εργατική δύναμη αντιμετωπίζονται ως αγαθά), αλλά και μέσω μιας σχέσης εξουσίας και εξάρτησης, που επέτρεπε την «εκμετάλλευση» των εργατών από τους καπιταλιστές: εκμετάλλευση υπό την έννοια ότι ένα μέρος της παραγόμενης από τους εργάτες αξίας, η λεγόμενη υπεραξία, δεν τους καταβαλλόταν. Η υπεραξία περνούσε στην κατοχή του καπιταλιστή/επιχειρηματία, επιτρέποντάς του είτε να τροφοδοτήσει τη συσσώρευση είτε να χρηματοδοτήσει την κατανάλωσή του. Η συγκεκριμένη κατά Μαρξ *σχέση κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας* δεν προωθούσε απλώς τη δυναμική του συστήματος, αλλά προκαλούσε ταυτόχρονα και ταξικούς αγώνες, που είχαν ως αποτέλεσμα *μπουρζουαζία* (αστική τάξη) και *προλεταριάτο* να βρεθούν σε βάθος χρόνου αντιμέτωποι ως άσπονδοι αντίπαλοι. Αυτή ήταν, κατά τον Μαρξ, η προϋπόθεση για την επανάσταση του προλεταριάτου, που θα αποσκοπούσε στο να καταργήσει το σύστημα του καπιταλισμού προς όφελος μιας άλλης, σοσιαλιστικής ή κομμουνιστικής εναλλακτικής, την οποία ομολογουμένως ουδέποτε περιέγραψε λεπτομερώς. Με τούτη την πρόγνωση, που θα μπορούσε να αναγνωσθεί και ως κάλεσμα προς το προλεταριάτο να αντιληφθεί την ιστορική του αποστολή, ο Μαρξ μετέτρεψε τη θεωρητική του σύλληψη σε πρακτική-πολιτική οδηγία δράσης. Άλλωστε, ως τέτοια έγινε αντιληπτή από πολλούς, από τα τέλη του 19ου αιώνα και εξής.

4. Ο Μαρξ περιέγραψε την τεράστια *δυναμική του καπιταλιστικού συστήματος*. Με φορέα την *μπουρζουαζία* θα διέλυε κάθε τι παλιό και θα εξαπλωνόταν σε όλο τον κόσμο,

έχοντας την ορμή αλλά και την ικανότητα να επιβάλει τη λογική του σε τομείς της ανθρώπινης ζωής πέραν της οικονομίας. Ο Μαρξ ήταν πεπεισμένος ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εμπεριείχε την τάση να επηρεάζει αποφασιστικά την κοινωνία, τον πολιτισμό και την πολιτική. Ότι ο οικονομολόγος Άνταμ Σμιθ χαρακτήριζε στον καιρό του ως *commercial society* [κοινωνία του εμπορίου] και ο φιλόσοφος Γκέοργκ Βίλχελμ Φρήντριχ Χέγκελ ως «αστική κοινωνία», ο Μαρξ το περιέγραψε ως «καπιταλιστική συγκρότηση της κοινωνίας».

Όντας στενά συνδεδεμένος με τον Φρήντριχ Ένγκελς, ο Μαρξ παρατηρούσε τις συνθήκες που επικρατούσαν τόσο στη γερμανική όσο και σε άλλες, περισσότερο ανεπτυγμένες, δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες. Έτσι, αντιλαμβανόταν ότι η βιομηχανική επανάσταση οδηγούσε στην αποδιάρθρωση μιας ολόκληρης εποχής, και διέβλεπε την κοινωνική έκρηξη που κυοφορούσε το γοργά αναδυόμενο εργατικό ζήτημα. Με βάση την παραπάνω περιγραφή, όπως αναπτύχθηκε στα σημεία 1-4, όριζε έτσι τον καπιταλισμό ώστε να θεωρείται ότι για πρώτη φορά εμφανίζεται στην ολοκληρωμένη του εκδοχή με τη μορφή του *βιομηχανικού καπιταλισμού*, που είχε στον πυρήνα του το εργοστάσιο και τη μαζική μισθωτή εργασία. Ο Μαρξ δεν αμφισβητούσε την ύπαρξη πρωιμότερων εκδοχών του καπιταλισμού, σε εποχές πριν την εκβιομηχάνιση, ωστόσο δεν εμβάθυνε σε αυτές. Τον ενδιέφερε ο καπιταλισμός στη μοντέρνα βιομηχανική εκδοχή του, καθώς και οι απαρχές του (στην Αγγλία από τον 16ο αιώνα).

Η κριτική που ασκήθηκε στη μαρξική θεώρηση του καπιταλισμού είναι πλουσιότατη. Δικαιολογημένα, κατηγορήθηκε ότι υποτίμησε την εκπολιτιστική επίδραση που ασκούσαν οι αγορές, ενώ αντίθετα υπερτίμησε την εργασία ως μοναδική πηγή δημιουργίας

νέων αξιών. Επικρίθηκε επίσης για το ότι δεν έδωσε την απαραίτητη προσοχή στη σημασία της γνώσης και της οργάνωσης ως πηγών παραγωγικότητας, για τις ατυχείς προγνώσεις του όσον αφορά τις κοινωνικές επιπτώσεις του βιομηχανικού καπιταλισμού, καθώς και για την παλαιάς κοπής επιφυλακτικότητά του απέναντι σε έννοιες όπως η αγορά, η συναλλαγή και το ατομικό συμφέρον. Ωστόσο, η μαρξική ανάλυση παραμένει ένα πρωτότυπο, γοητευτικό και θεμελιώδες σημασίας εγχείρημα, στο οποίο αναφέρονται οι περισσότεροι μετέπειτα ερμηνευτές του καπιταλισμού μέχρι και σήμερα, ακόμη κι αν αυτό γίνεται με κριτική διάθεση.⁷

Ο *Μαξ Βέμπερ* εξέτασε το ζήτημα του καπιταλισμού στο πλαίσιο της ευρύτερης ιστορίας του δυτικού εκσυγχρονισμού. Έτσι, τον αποσυνέδεσε ιστορικά από τη βιομηχανική εποχή. Αντίθετα από τον Μαρξ, θεωρούσε απίθανο οι κρίσεις του καπιταλισμού να τον οδηγήσουν σε κατάρρευση· αντίθετα, φοβόταν μήπως παράλυσει εξαιτίας της υπερβολικής οργάνωσης και της γραφειοκρατίας. Ο Βέμπερ δεν πίστευε στην ανωτερότητα ενός μελλοντικού σοσιαλιστικού συστήματος. Η ανάλυσή του ήταν θεματικά διεισδυτικότερη και ιστορικά πολύ ευρύτερη απ' ό,τι εκείνη του Μαρξ.

Ο Βέμπερ επεξεργάστηκε λεπτομερώς τις ιδιομορφίες της προσανατολισμένης στην ανταλλαγή και στις τιμές της αγοράς καπιταλιστικής οικονομικής δραστηριότητας, τις οποίες αντιλαμβάνονταν ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού και των συμβιβασμών που η αγορά επιβάλλει. Ανέδειξε την «τυπική υπολογιστική ορθολογικότητα» της καπιταλιστικής οικονομικής διαχείρισης, την οποία εγγύονταν κατά κύριο λόγο η ίδια η δομή της καπιταλιστικής επιχείρησης. Ο Βέμπερ τόνιζε τον σαφή διαχωρισμό της επιχείρησης από το νοικοκυριό των οικονομικών υποκειμένων, τη συστηματικά ορθολογική, ως προς τον σκοπό, οργάνωση των εξουσιών και των αρμοδιοτήτων της, και τον μακροπρόθεσμο

προσανατολισμό της στην κερδοφορία. Στη συστηματικά ορθολογική, ως προς τον σκοπό, οργάνωση της επιχείρησης ο Βέμπερ συγκατέλεγε τον καταμερισμό και τον συντονισμό της εργασίας, καθώς και την τυπικά ελεύθερη εργασία των εργατών, που όμως δεν ήταν ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και υπόκεινταν στην πειθαρχία της επιχείρησης, δηλαδή στο διευθυντικό δικαίωμα των επιχειρηματιών και των μανάτζερ, το οποίο, σε τελική ανάλυση, το νομιμοποιούσε η κατοχή του κεφαλαίου. Επεξεργάστηκε την ιδέα ότι η αποτελεσματική διοίκηση μιας καπιταλιστικής επιχείρησης προϋπέθετε αγορές χρήματος, πίστης και κεφαλαίων. Συνάμα, θεωρούσε απαραίτητη μια ιδιαίτερη οικονομική νοοτροπία. Είχε καταλήξει στην άποψη ότι αυτή δεν ισοδυναμούσε με την απεριόριστη δίψα για κέρδη· αντιθέτως, απαιτούσε τον «ορθολογικό μετριασμό» της, κάτι που μεταφραζόταν σε μια μακροχρόνια προσανατολισμένη διάθεση για επένδυση και επανεπένδυση με στόχο τη μακροπρόθεσμη επιχειρηματική επιτυχία αυτή καθαυτή. Ως μία σημαντική πηγή αυτού του «πνεύματος του καπιταλισμού», ο Βέμπερ θεωρεί την καλβινιστική-πουριτανική ηθική, που κάνει την εμφάνισή της τον 16ο αιώνα (σε αντίθεση με τον Βέρνερ Ζόμπαρτ, ο οποίος τόνιζε τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι Εβραίοι, ήδη από τον Μεσαίωνα, στη διαμόρφωση της συγκεκριμένης οικονομικής νοοτροπίας).

Ο Βέμπερ επεξεργάστηκε τόσο σε θεωρητική όσο και σε ιστορική βάση την ιδέα ότι ο καπιταλισμός, όπως τον εννοούμε παραπάνω, προϋποθέτει κάποια διαφοροποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας, κατά την οποία το υποσύστημα «οικονομία» αποκτά μια σχετική αυτονομία έναντι προπάντων της πολιτικής, μια αυτονομία που πραγματώνεται με την ελευθερία των συμβάσεων, της αγοράς εργασίας, της αγοράς αγαθών και του επιχειρείν. Από την άλλη, έδειξε πειστικότητα τον μεγάλο βαθμό

εξάρτησης της ανόδου του καπιταλισμού ανά τους αιώνες από εξωοικονομικούς παράγοντες: προπάντων από την πολιτική και το δίκαιο, από τα κράτη, τους πολέμους τους και τις πιστοληπτικές τους ανάγκες. Ήταν μάλιστα τόσο βαθιά πεπεισμένος για την τεράστια «πολιτισμική σημασία» του καπιταλισμού, ώστε εντόπιζε τη δυναμική και τις αρχές του και σε πολλούς άλλους τομείς της ανθρώπινης ζωής, πέραν της οικονομίας. Είχε σαφή επίγνωση του ότι ο ώριμος καπιταλισμός, ο οποίος έφερε όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά, ήταν ένα φαινόμενο της νεωτερικότητας. Κατά συνέπεια, διέκρινε τον *σύγχρονο καπιταλισμό* από παλαιότερες, λιγότερο εξελιγμένες εκδοχές του («πρώιμος καπιταλισμός», «πολιτικά προσανατολισμένος καπιταλισμός», «καπιταλισμός των προσόδων» [Rentenkapitalismus], «ληστρικός καπιταλισμός»). Ο Βέμπερ ήταν πεπεισμένος ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός αποτελούσε γέννημα αποκλειστικά της Δύσης, εν μέρει εξαιτίας του εντελώς ιδιαίτερου τρόπου με τον οποίο το κράτος είχε συγκροτηθεί σε αυτήν. Δεν υπήρξε άκριτος θαυμαστής του σύγχρονου καπιταλισμού. Ανέδειξε την «τυπική υπολογιστική ορθολογικότητά» του, όμως ταυτόχρονα υπογράμμισε το γεγονός ότι η —διαμέσου αυτής της ορθολογικότητας— διαρκώς επιδιωκόμενη αύξηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας δεν συμβάδιζε κατ' ανάγκην με διαρκή αύξηση της ευημερίας σε όλα τα τμήματα του πληθυσμού. Αντίθετα, όπως συνοψίζει τις πεποιθήσεις του Βέμπερ ο Βόλφγκανγκ Σλούχτερ, στον καπιταλισμό «δεν ικανοποιείται η επιθυμία γενικά, αλλά αποκλειστικά εκείνη η επιθυμία που διαθέτει αγοραστική δύναμη». Εδώ ακριβώς ο Βέμπερ διέκρινε μια «θεμελιώδη και εντέλει αναπόφευκτη ανορθολογικότητα».⁸

Εκτεταμένη κριτική έχει, βέβαια, ασκηθεί και στον Βέμπερ. Όσον αφορά τη θέση του περί αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην

ηθική του πουριτανικού προτεσταντισμού και στο πνεύμα του καπιταλισμού, υπήρξαν κατ' επανάληψη εμπειρικές αμφισβητήσεις και διατυπώθηκαν μεγάλες επιφυλάξεις (το ίδιο ισχύει και για τον υπερτονισμό εκ μέρους του Ζόμπарт της εβραϊκής καταγωγής του καπιταλιστικού πνεύματος, άποψη που θεωρείται πλέον ξεπερασμένη). Η εκτίμηση του Βέμπερ για την καπιταλιστική προοπτική των μη δυτικών κοινωνιών, όπως π.χ. των ισλαμικών, είναι φορέας ουκ ολίγων προκαταλήψεων και βασίστηκε σε ένα επίπεδο έρευνας που έναν αιώνα αργότερα θεωρείται, αυτονόητα, ξεπερασμένο.⁹ Μολαταύτα, μέχρι και σήμερα, οι αναλύσεις του συγκαταλέγονται στις καλύτερες που έχουν γραφτεί για τον καπιταλισμό.

Ο Γιόζεφ Α. Σουμπέτερ όχι μόνο χρησιμοποίησε τον όρο «καπιταλισμός» στο πλαίσιο των ερευνών του, αλλά και επηρέασε βαθύτατα τον επιστημονικό διάλογο πάνω στον καπιταλισμό με το βιβλίο του *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία*, που πρωτοκυκλοφόρησε το 1942. Κατ' αυτόν, έννοιες όπως ατομική ιδιοκτησία, μηχανισμός της αγοράς και οικονομία των επιχειρήσεων μας βοηθούν να ορίσουμε τον «καπιταλισμό». Ο ίδιος τον όρισε ως εξής: «Καπιταλισμός είναι εκείνη η μορφή οικονομίας της ατομικής ιδιοκτησίας κατά την οποία πραγματοποιούνται καινοτομίες μέσω του δανεισμού χρημάτων, κάτι που εν γένει προϋποθέτει [...] τη δημιουργία πιστώσεων». Τονίζοντας ότι η παροχή πιστώσεων —και κατά συνέπεια η δημιουργία χρέους, αλλά και η κερδοσκοπία— συνιστά κεντρικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, η συμβολή του Σουμπέτερ έχει καταστεί τις τελευταίες δεκαετίες ιδιαίτερα επίκαιρη, με δεδομένη την υπέρμετρη ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού.

Κύριο μέλημα του Σουμπέτερ ήταν να ερμηνεύσει τη δυναμική της οικονομίας. Αναζητούσε τον μηχανισμό μέσω του οποίου

η οικονομία μεταβάλλεται από μόνη της. Τον βρήκε εντέλει στην *καινοτομία*, δηλαδή στον συνδυασμό στοιχείων, πόρων και δυνατοτήτων κατά τρόπο που να γεννά κάτι νέο από οικονομική σκοπιά: νέες μεθόδους παραγωγής και διανομής, νέες μορφές οργάνωσης στο εσωτερικό —ή μεταξύ— των επιχειρήσεων, άνοιγμα νέων αγορών προμήθειας πρώτων υλών και άλλων εισροών και διάθεσης προϊόντων, ανάπτυξη νέων ή δραστικά βελτιωμένων αγαθών, δημιουργία νέων αναγκών και πολλά άλλα. Ο Σουμπέτερ κατέστησε σαφές ότι η εισαγωγή του καινούργιου σημαίνει κατ' ανάγκη τον παραγκωνισμό και συχνά την καταστροφή του παλιού. Σε τούτο το πλαίσιο —και στηριζόμενος εννοιολογικά στον Ζόμπарт—, αναφέρθηκε στη «δημιουργική καταστροφή», θεωρώντας την τον πυρήνα της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Υπ' αυτή την οπτική ανέπτυξε τη θεωρία του για τον οικονομικό κύκλο. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την άποψή του, οι καινοτομίες συντελούν στην αύξηση του ρυθμού ανάπτυξης και προκαλούν κύματα διεύρυνσης της οικονομικής δραστηριότητας. Τους πρωτόπορους επιχειρηματίες που καινοτομούν τους ακολουθούν «κατά σμήνη» πολλοί άλλοι, έως ότου το κύμα χάσει την ορμή του και κοπάσει, οδηγώντας τα πράγματα στη φάση της ύφεσης. Αυτή θα διακοπεί από μια νέα δέσμη καινοτομιών, που θα ξεκινήσουν έναν νέο κύκλο. Από εδώ πηγάζει και το μεγάλο ενδιαφέρον του Σουμπέτερ για τον επιχειρηματία, τον οποίο έβλεπε ως φορέα του μηχανισμού αλλαγής που διερευνούσε.

Το ίδιο θεωρητικό σχήμα οδήγησε στην πεποίθηση του Σουμπέτερ ότι η σημασία των πιστώσεων είναι καθοριστική. Κι αυτό γιατί η επιτυχία των καινοτομιών δεν είναι ποτέ εκατό τοις εκατό εξασφαλισμένη και, εφόσον υπάρξει, γίνεται αντιληπτή μόνο σε βάθος χρόνου. Επιπλέον, εάν και εφόσον οι καινοτομίες μεταφραστούν σε οικονομικές αποδόσεις, αυτό θα λάβει χώρα σε

μεταγενέστερο χρονικό σημείο, κατά την ανοδική πορεία του οικονομικού κύκλου. Επομένως, ο επιχειρηματίας που καινοτομεί χρειάζεται προκαταβολικά κεφάλαιο, το οποίο χρεώνεται, για να το αποπληρώσει εντόκως από τα κέρδη που θα του αποφέρει στο μέλλον η επιτυχής εφαρμογή των καινοτομιών. Αυτή την εσωτερική «σύνδεση μεταξύ πίστης και καινοτομίας» ο Σουμπέτερ την αναγνώρισε ως το θεμελιώδες χαρακτηριστικό και την κινητήρια δύναμη του καπιταλισμού.¹⁰

Ήξερε ότι ο καπιταλισμός είχε φέρει υλική ευημερία και προσωπική ελευθερία όχι μόνο σε μια ισχνή μειονότητα αλλά και στη μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού, και σε βαθμό μοναδικό στην ανθρώπινη ιστορία. Αυτή την κολοσσιαία αποδοτικότητα της καπιταλιστικής οικονομίας την ερμήνευσε επίσης ψυχολογικά και κοινωνιολογικά: κατ' αυτόν, το καπιταλιστικό σύστημα επιτυγχάνει ξανά και ξανά εν μέρει να αφυπνίζει και εν μέρει να αξιοποιεί ισχυρά κίνητρα —και συγκεκριμένα, τη συχνά απατηλή ελπίδα για πλουτισμό και τον απόλυτα δικαιολογημένο φόβο ενός σχετικού ταξικού υποβιβασμού—, μεριμνώντας να προσλαμβάνονται και να παραμένουν σε διευθυντικές θέσεις στο πεδίο της οικονομίας πρόσωπα εξαιρετικά ικανά, φιλόδοξα και δραστήρια. Μολαταύτα, ο Σουμπέτερ προέβλεψε την παρακμή του καπιταλισμού. Θεωρούσε ότι, στον βαθμό που ο καπιταλισμός θα διευρυνόταν, θα έβλαπτε τις κοινωνικές προϋποθέσεις που τον στήριζαν. Αυτό το εντόπιζε, μεταξύ άλλων, στον κοινωνικό θεσμό της διευρυμένης οικογένειας, η οποία για μεγάλο χρονικό διάστημα υπήρξε κινητήρια δύναμη και πηγή ενέργειας για την καπιταλιστική επιχείρηση, όμως υποσκάφθηκε από τον εντεινόμενο εξορθολογισμό των στόχων και από το πνεύμα της ατομικότητας που ο ίδιος ο καπιταλισμός προωθούσε. Εντέλει, τον καπιταλισμό έμελλε να τον καταστρέψουν οι αθέλητες συνέπειες της επιτυχίας του.¹¹

Το έργο του Σουμπέτερ δέχτηκε κριτική. Η πρόγνωση του δεν επιβεβαιώθηκε, ή ελάχιστα μόνο, στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Το νόημα που είχε δώσει στην καινοτομία ήταν υπερβολικά συνδεδεμένο με μεμονωμένα πρόσωπα και μεμονωμένες καινοτομίες, ικανές να ταραξουν τα νερά και να προκαλέσουν μεγάλες ασυνέχειες. Η ιδέα του περί μακροχρόνιων οικονομικών κυμάτων διάρκειας 50-60 ετών («κύματα Kondratieff») εν πολλοίς αμφισβητείται. Η απόφασή του να επιλέξει τον όρο «καπιταλισμός» δεν βρήκε μιμητές στο κυρίαρχο ρεύμα των οικονομολόγων, οι οποίοι ολοένα και σπανιότερα συγκατέλεγαν στο πεδίο των αρμοδιοτήτων τους την κοινωνία, την πολιτική και τον πολιτισμό. Πάντως, ανεξάρτητα από την κριτική που δέχθηκε ή την αποδοχή που είχε, το έργο του Σουμπέτερ παραμένει ζωντανό, προκαλώντας ακόμη αντιπαραθέσεις, ενώ θεωρείται αναντικατάστατο για την ιστορία του καπιταλισμού.

3. Άλλες φωνές και ένας ορισμός εργασίας

Στην αποσαφήνιση της έννοιας «καπιταλισμός» συνεισέφεραν, ωστόσο, και πολλοί άλλοι διανοητές. Τις δεκαετίες του 1920 και του 1930, ο Τζων Μέυναρντ Κένυς εντόπισε την ουσία του καπιταλισμού στην επίκληση, ως βασικής κινητήριας δύναμης της οικονομικής μηχανής, της έμφυτης φιλαργυρίας και ενστικτώδους ικανότητας των ανθρώπων να βγάζουν χρήματα [money-making and money loving instincts of individuals as the main motive force of the economic machine]. Κατά την άποψή του, στον καπιταλισμό έπαιζαν σημαντικό ρόλο όχι μόνο η εργαλειακή ορθολογικότητα και οι υπολογισμοί, που τόσο τόνιζε ο Μαξ Βέμπερ, αλλά και οι διαθέσεις, τα συναισθήματα και οι συμπτώσεις. Στον